

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 14(091): 340.12

ПРАВА ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Марія Альчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail:al_chuk@bigmir.net*

Проаналізовано історико-філософський і сучасний підходи у визначенні суті прав людини. Виокремлено значущість Загальної декларації прав людини й основні принципи – демократії та гуманізму. Висвітлено філософсько-антропологічний підхід в осмисленні суті прав людини, в основу якого покладено принцип свободи.

Ключові слова: права людини, правова держава, свобода, філософсько-правовий дискурс.

У грудні 1948 р. ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Її вважають найважливішим документом ХХ ст., оскільки вона проголосила людину найвищою соціальною цінністю й основною метою діяльності всіх цивілізованих держав. Для держав, міжнародних і національних організацій практичною є вимога дотримуватись і не порушувати прав людей, адже вони народжені вільними та рівними у своїй гідності й правах. Відповідно до цього ст. 3 Конституції України стверджує: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави ” [10, с.7]. Сьогодні, безсумнівно, ці європейські принципи демократії та гуманізму мають бути змістом всієї державної діяльності.

Декларація прав і свободи людини, крім громадських і політичних, повинна містити ще й соціальні права. Тобто має бути закріплене право громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного та духовного існування. Водночас філософи права аналізують зміст невід’ємних прав людини, що не створюються державою, а за суттю безпосередньо притаманні особі. Так, у правовій державі повинні забезпечуватися не лише права людини й громадянина, а й народне представництво. Завдяки народному представництву і правам людини організація правової держави має суспільний або народний характер. Саме тому в правовій державі відповідає за нормальне функціонування правового порядку сам народ. Коли на початку виникнення право та держава, незалежні одне від одного, тривалий час могли існувати ніби паралельно, то в розвинутій правовій державі вони часто

переплітаються одне з одним; одне є умовою іншого, поперемінно постаючи або причиною, або наслідком.

Ми маємо на меті розглянути використання історико-філософського підходу в дослідженні суті прав людини, застосувавши для нього філософсько-антропологічний аналіз основних напрямів вивчення прав людини, який розкриває їхній гуманістичний зміст і способи здійснення.

Філософи права – О. Бандура, В. Бачинін, В. Бігун, О. Гришук, Д. Гудима, С. Добрянський, А. Козловський, С. Максимов, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович – досліджують проблеми філософії прав людини – походження, зміст, обсяг, сутнісні ознаки феномену прав людини.

Акцентується на дискусійності визначення прав людини, їхнього змісту й обсягу, суб'єкта (носія) прав людини. Так, П. Рабінович розкриває зміст прав людини – сукупність умов і засобів та обсяг прав людини – кількісний показник відповідних її можливостей. Науковці зазначають, що проблема забезпечення основних прав і свобод людини достатньо актуальна і важлива для українського суспільства, а її розв'язання потребує глибшого теоретичного осмислення зв'язку законодавчої політики й права, зокрема ролі права у становленні правової держави, її гуманістичного спрямування.

З ініціативи Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) було проведено XXII Всесвітній конгрес "Право і справедливість у глобальному суспільстві" (2005 р.). Між учасниками конгресу відбувся філософсько-правовий дискурс стосовно проблеми справедливості й прав людини в суспільстві, яке глобалізується. Звернуто увагу на існування кризи і на глобальному, і на рівні окремих держав. Тобто наявна міжнародна криза демократії – відсутність правил і обмежень, котрі гарантують права людини. Це – вплив транснаціональних корпорацій та руйнування державних інститутів забезпечення прав людини. Виокремлено шляхи виходу з кризи:

- формування гарантій прав людини, дієвих утворень їхнього захисту на внутрішньому та міжнародному рівнях;
- створення світової конституції;
- заборона виробництва зброї та володіння нею для всіх держав;
- визнання прав людини як чинника і двигуна громадянського й економічного розвитку [12, с.160].

Сучасний німецький філософ Р. Алексі зазначає, що права людини характеризуються п'ятьма ознаками: вони – універсальні, фундаментальні, абстрактні, моральні, пріоритетні [12, с.322–323].

Проблеми взаємозв'язку права та державної влади, права і демократії були предметом дослідження з давніх часів, отримавши історично конкретне вирішення у працях Платона, Арістотеля, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля. Серед вітчизняних мислителів її ґрунтовніше розкрив Б. Кістяківський, який обґрунтував, що правова держава створює такі умови, за котрих можлива гармонія між суспільством та особою [8, с.592]. Гуманістичний зміст природи права розкрито у багатьох концепціях – позитивістській (С. Бентам, Ед. Берк), динамічній (Г. Кельзен), ліберальній (Ф. Гаєк), лібертаріанській (Д. Боуз) та комунікативній (П. Рікер, Ю. Габермас). Сучасні науковці зосереджують увагу на тому, що право становить основу конституційної держави, які поєднують право та зміст державної діяльності. Виокремлено принципи справедливості й відповідальності, що ґрунтовно

досліджені у працях П. Рікера та Г. Йонаса. Український науковець С. Погребняк досліджує актуальні проблеми правознавства – поняття права, засади права, принцип верховенства права. Він акцентує на змістовній характеристиці основоположних принципів права – справедливості, рівності, свободі, гуманізму.

Зв'язок між правом і діяльністю органів влади поширюється на всю державну політику, що відбувається через узгоджене взаємодоповнення діяльності трьох гілок влади. Системне здійснення ними принципів справедливості й верховенства права, органічне наповнення їхніх функцій людиноцентризмом може перетворити права людини на міцні основи держави. Зауважимо, однак: упровадження політики верховенства права має особливості для кожної з гілок влади. Так, законодавство дотримується Конституції як Основного закону країни і діє, використовуючи обов'язкову умову: “за прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод” [10, с.12]. Так само безумовне дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина повинні стати основним змістом діяльності всіх структур виконавчої влади й судочинства.

Об'єктивація певних інтересів особи породжує новий аспект проблеми права – проблему свободи, що у первинному значенні становить необмежене прагнення самореалізації особи. Противагою свободі й засобом соціального впорядкування надмірних претензій окремої особи є право. Воно, за І. Кантом, обмежує свободу кожного “умовою згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом” [6, с.53]. У глибокому судженні вченого виокремимо такі важливі аспекти: визнання свободи атрибутивною властивістю людини; утвердження суб'єктом права насамперед кожної особи; розуміння права як узгодження людиною своєї свободи зі свободою інших.

Отже, права людини не лише фіксують об'єктивовані в суспільних нормах здобутки (позитивне право), а й суб'єктивно (внутрішні можливості) існуючі претензії особи на адекватну міру свого визнання. Тут очевидна спорідненість прав і свобод особи. Наприклад, Ф. Гаєк стверджував: “Якщо ми й далі вважатимемо, що важлива тільки та свобода, яку має більшість, то, безумовно, створюватимемо інертне суспільство зі всіма рисами несвободи” [3, с.40]. Він також подав зразок логічного узгодження свободи і права, підтвердив простоту їхнього історичного розуміння через приклад надання свободи рабові. Забезпечувалось гарантування йому таких прав: право на соціальний захист; право недоторканності від свавільного арешту; право на вільний вибір праці й місця проживання. Таке розуміння виокремлює значущість свободи для визначення прав особи в її соціальному житті.

Формою зв'язку свободи й права є категоричний імператив права І. Канта, який закликає: “Вчиняй зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, згідно зі загальним законом” [5, с.140]. Отже, право – це легітимна у межах певного суспільства претензія особи на свободу або усталені (внормовані) в суспільстві форми самодіяльності особи. Інша сфера вияву права – його інституційно-опосередковані форми, реальні досягнення людей, що набувають легітимних форм у конкретному суспільстві. Сучасний учений С. Добрянський дає визначення прав людини, аналізуючи практику міжнародних органів із захисту прав людини (Європейського суду з прав людини, Суду справедливості європейських спільнот). “Права людини – це завжди конкретні соціальні можливості, які,

відповідаючи міжнародним стандартам, враховують також і специфічні внутрішньо соціальні умови, котрі виступають чинниками та середовищем реалізації відповідних прав” [4, с.36].

Науковці зосереджують увагу на філософсько-антропологічному підході, що “з’ясовує природу права крізь призму досліджень природи та сутності людини” [14, с.61]. Важливе і значуще явище в українській інтелектуальній думці ХІХ–ХХ ст. – філософсько-правова, глибоко гуманістична спадщина уже згаданого нами Б. Кістяківського, яка визначила його вплив на духовне життя та культуру сьогодення.

На початку ХХ ст. філософи права у дореволюційній Росії досліджували поняття ідеалу – суспільного, політичного, правового, їхні особливості й відмінності. Філософ права Б. Кістяківський критикував російську інтелігенцію за те, що “вона ніколи не висувала ідеалу правової особистості” [8, с.128]. Він аргументовано розкривав сутність такого ідеалу: це – “особистість, дисциплінована правом і правовим порядком, і особистість, яка наділена всіма правами і вільно користується ними” [7, с.128]. Вагомим сутнісним елементом такого світогляду особи є право, тобто правовий світогляд, складові якого становлять поєднання двох важливих ідей – розумного законодавства та невід’ємних прав людини. Протилежними ідеями постають антилегалізм і правовий нігілізм. На думку А. Валіцького, це спричинилось впливом представників історичної школи та позитивізму в західній культурі у другій половині ХІХ ст. Насамперед відкидалася значущість природного права і прав людини, що давало надію “на велике оновлення світу на основі права” [2, с.28]. Правовий позитивізм перетворився на панівну форму правового мислення і значно вплинув на розвиток правосвідомості людей, спричинивши виникнення недовіри до права та заперечення ліберальних цінностей.

Саме правова конституційна держава захищає особу, її недоторканність і свободу. Так, для Б. Кістяківського індивідуальні й національні права мали головне значення, адже його концепція походила із прав людини. Він вважав за необхідне, щоб національності були культурно автономними; це уможливило б реалізацію прав людини. Дослідник зазначав: реальною противагою державі може стати лише індивід, який усвідомив себе особистістю, тому здатний обстоювати власні інтереси. Отже, персоналістичний підхід ґрунтується на тому, що жодна держава (навіть абсолютистсько-поліційна) не здатна повністю підкорити індивіда, підпорядкувати його власним цілям, завдяки котрим він став би лише засобом реалізації інтересів держави.

Дослідник С. Максимов стверджує “Особливістю позиції Б. Кістяківського є, те, що він (а) пов’язував гарантії права на гідне існування із самою природою правової організації і (б) особливо підкреслював значимість здатності претендувати на можливості людської свободи” [11, с.228]. Учений наголошує, що така позиція – традиційно-ліберальна та найпоширеніша в сучасній філософсько-правовій літературі, дотримуючись примату свободи у позитивному розумінні; історичний процес демонструє поступове злиття держави і права. З історичного погляду держава та право виникли незалежно. Відтак держава підпорядкувала собі функцію правотворення, ставши єдиним джерелом формування права.

Однак з часом право зі слухняного виконавця волі державної влади перетворилося на силу, яка забезпечила обмеження державної влади: держава та право – це дві сторони одного складного явища, зокрема право є не лише началом, а й завершенням (фіналом) творення держави [8, с.443]. Правова держава – вища форма

державного буття, та організація, що відповідає культурній спільності й культурній людині. Звідси вона – культурне благо. З філософсько-правового погляду актуальний і дискурсивний підхід Ю. Лободи у дослідженні й осмисленні феномену права, правової системи в історико-етнічній традиції українського народу.

Ця проблема актуальна для України, яка намагається будувати правову державу, де права та свободи людини, їхні гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності. Свобода становить і початок, і кінцеву мету всього розвитку духу. Людська свобода – результат тривалої праці духу. Людина не народжується вільною, як вважав Ж.-Ж. Руссо. За Г. Гегелем, людина вільна не за природною, а за духовною сутністю. Отже, вільна людина виявляється у процесі тривалого соціально-історичного розвитку (як і держава). Під час цього розвитку вона досягає справжньої, самоусвідомленої свободи, створює власний світ свободи, права і держави та себе як вільної сутності. Кожна людина тоді розуміє справжню свободу, коли вона, як мисляча істота, усвідомлює себе правовою особою своєї держави і діє згідно з її законодавством.

Свобода не існує потойбічно, а як трансцендентальна за своєю дією виявляється внутрішньо в наших моральних учинках, спонукаючи нас піднятися над собою і діяти відповідно до морального закону. Свобода в її ставленні до закону перетворюється на необхідність поважати чужу і власну гідність. На думку В. Андрущенка, правова держава “залишається лише теоретичною конструкцією, якщо не будуть розвиватися правове суспільство і правова людина як субстанція правовідносин та правозастосування. Неможливо створити цивілізоване правове поле тільки шляхом контролю та примусу. Важливе значення, в контексті формування правової держави, відіграють поєднання права і моралі, суспільного виховання і самовиховання. Тільки в цьому випадку закони стануть основою демократичної самоорганізації та саморозвитку соціальної системи” [1, с. 267].

Державна політика повинна використовувати гуманні, правові основи, чітко розрізняючи три теоретичні утворення – приватні (невідчужувані) права особи, публічне право і прецедентні рішення суду, – на засадах закону і основних прав людини. “Саме обстоювання первинних прав особи, що виконують функцію теоретичних основ здійснюваної політики, – констатує П. Петровський, – і визначає міру її відповідності гуманітарній парадигмі” [13, с.195]. Зауважимо: лише права людини, які легітимно трансформувались у форму закону, отримують гарантії здійснення, наприклад, використання конституційних прав громадянами України – права на житло, працю, освіту. Такі права є для багатьох громадян лише формальними – ніхто не може їх заперечити, або процедурними – їхнє забезпечення не обов’язкове.

Для України все це має вагоме значення. Адже, з одного боку, конче необхідно посилити роль правових важелів, зокрема створити потужний і авторитетний суд європейського зразка. Приватизація, незважаючи на те, як ми до неї ставимось, потребує юридичного уточнення та законного легітимного закріплення прав власності. Це потрібно для того, щоб наша країна не перетворилася на країну перманентного перерозподілу власності у зв’язку з черговою зміною влади. З іншого боку, в процесі ринкових трансформацій доконче треба забезпечити соціальний компроміс між різноманітними соціальними верствами, не допустити закріплення величезного соціального розшарування, створити умови для дотримання балансу між

інтересами працевдавців, найманих працівників і держави, зміцнити роль профспілок. Склалася така ситуація, коли серед значної частини інтелектуальних верств у нашій країні поширились ультраліберальні настанови. У цих колах часто спостерігається намагання обґрунтувати можливість “національної революції”. Такі ідеї вкрай небезпечні через те, оскільки намагатимуться замінити одну диктатуру іншою та зняти відповідальність людини за загальне благо й життєві потреби інших людей.

Для України актуальні й важливі ідеї місцевого самоврядування як основи держави, що здійснюється і контролюється народним представництвом, а також дослідження про історію права громад, історичні самоврядні традиції в Україні, становлення громадянського суспільства. Нашому суспільству належить очистити свідомість від тоталітарних стереотипів, повернути поняттю “право” адекватний зміст, сформувати у кожного громадянина потребу бути людиною з почуттям власної гідності, правосвідомою.

У Конституції України, на думку А. Козловського, взагалі не визначений правовий статус громадянського суспільства. Та всім “очевидно й відомо, що в загальноприйнятій юридичній конструкції правової держави передбачається як абсолютно необхідний елемент наявність у ній громадянського суспільства” [9, с.109]. Це гарантія того, що держава може стати справді правовою, а не лише законозабезпеченою. Громадянське суспільство допомагає усунути авторитаризм і свавілля влади та досягти реальної демократизації суспільства. Отже, становлення правової держави може гарантувати й забезпечувати лише саме громадянське суспільство. Важливо також, що громадянське суспільство є гарантією відповідальності державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) перед народом. Філософ права наголошує на соціально-правовій відповідальності громадянського суспільства, яка за природою об’єктивно передбачає і вимагає найперше прозорості. “Відповідальність – прозора, Безвідповідальність потребує темноти, прихованості” [9, с.109]. Тому й використовують різні засоби уникнення відповідальності – залякування, підкупи, хитрощі, неправду. Громадянське суспільство та право взаємозв’язані й взаємозумовлені, вони не існують одне без одного. Право є об’єктивною умовою та гарантією існування громадянського суспільства. Завдяки праву громадянське суспільство має бути відповідальним за все суспільство загалом. Важливо у цьому контексті сформувати в Україні інститути громадянського суспільства, а також існування відкритості політики, творення правосвідомості й правової культури політиків та всіх громадян. Особлива роль належить і теоретичній думці, що за допомогою філософсько-правового дискурсу формує наукову концепцію прав людини, що може бути визначена як гуманістична.

Список використаної літератури

1. *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В.П.Андрущенко. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕМСР”, 2005. – 498 с.
2. *Валицкий А.* Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – нач. XX веков / А. Валицкий // *Вопр. философии.* – 1991. – № 8. – С. 25–40.

3. *Гаєк Ф. А.* Концепція свободи / Ф. А. Гаєк ; пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. – Л.: Літопис, 2002. – 556 с.
4. *Добрянський Святослав.* Права людини: деякі проблеми загальної теорії / Святослав Добрянський // Юрид. Україна. – №3. – 2003. – С. 35–41.
5. *Кант І.* Метафізика нравов: в 2 ч. / І. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 107–304.
6. *Кант І.* Об изначальном злом в человеческой природе / І. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 5–57.
7. *Кистяковский Б. А.* В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М.: Правда, 1991. – С. 122–149.
8. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А.Кистяковский. – М.: Издание М.и С.Сабашниковых, 1916. – 704 с
9. *Козловський А. А.* Онтологія юридичної відповідальності / А. А. Козловський // Пробл. філософії права: – Київ, Чернівці: Рута, 2004. – Т.2. – С. 98–111.
10. Конституція (Основний закон) України: текст Основного закону. Огляд і коментарі. – К.: Наук.думка, 1996. – С. 5–72.
11. *Максимов С.* Антропологічні та моральні підстави соціальних прав людини / С. Максимов // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): ст. учасників Третього всеукр. “круглого столу” – Л.: Сполом, 2008. – С. 222–232.
12. *Максимов С. І.* Філософія права: сучасні інтерпретації / С.І. Максимов // Вибрані праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010) – Х.: Право, 2010. – 336 с. (Бібліотека міжнар. часопису “Пробл. філософії права”).
13. *Петровський П. М.* Гуманітарна парадигма в системі державного управління: монографія / П. М. Петровський. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 252 с.
14. Права людини: соціально-антропологічний вимір: монографія / Гол. ред. П. М. Рабінович. – Л.: Світ, 2006. – Вип.13. – 280 с. (серія І. Дослідження та реферати).

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

HUMAN RIGHTS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DISCOURSE

Mariya Alchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of philosophy, department of history and theory of culture
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

This article analyzes the historical, philosophical and contemporary approaches to defining the essence of human rights. Author determined the significance of the Universal Declaration of Human Rights and fundamental principles - democracy and humanism. Deals with the philosophical and anthropological approach to understanding the essence of human rights, which is based on the principle of freedom. Philosophical and legal discourse is to combine the plurality of knowledge that define human rights, their relation to the rule of law.

Keywords: human rights, rule of law, freedom, philosophical and legal discourse.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС

Мария Альчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская, 1, 79000, Украина,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

Анализируются историко-философский и современный подходы в определении сущности прав человека. Выделена значимость Всеобщей декларации прав человека и основные принципы – демократии и гуманизма. Освещен философско-антропологический подход в осмыслении сути прав человека, в основу которого положен принцип свободы.

Ключевые слова: права человека, правовое государство, свобода, философско-правовой дискурс